

Андрій Яковлів

Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках *

IV

Договори гетьмана І. Брюховецького р. 1663 та 1665

Доба в історії України, що почалася за гетьманства І. Брюховецького, носить зловіщу назву «Руїни», яку можна прикласти не лише до історичних подій, що мали місце на Україні, а також і до державно-правного становища Української держави та її правових відносин до Москви. За гетьманування І. Брюховецького Москва, використовуючи сприятливу для своїх планів політичну ситуацію, зробила спробу ще більшого натиску на Україну, ніж то було за гетьманування Ю. Хмельницького, та досягла певних успіхів. У цьому Москві допомагав і дехто з українців, що оточували гетьмана; при чинній моральній та матеріальній підтримці Москви ці прихильники московської політики довгий час тримали гетьмана на поворозках «служби Москві» й своїх персональних амбіцій та інтересів. Але, не маючи під собою твердого ґрунту в реальних змаганнях українського народу, вся ця хитро задумана й успішно поведена гра скінчилася крахом. Москва мусила піти на поступки та змінити на деякий час свою політику щодо України.

Історичні факти й події, які супроводили обрання Брюховецького, загальновідомі, тому зазначимо лише, що після зречення Ю. Хмельницького Україна поділилася на дві частини: Правобережну, яка була зв'язана з Польщею на підставі Гадяцького трактату, ствердженого з деякими змінами в Чуднові р. 1660; там було обрано на гетьмана полковника Павла Тетерю; та Лівобережну, яка залишилася під протекцією московського царя на підставі підробленого договору Б. Хмельницького в редакції 1659 р. та нових Переяславських статей. Тут наказним гетьманом був Сомко. Згодом на Лівобережжі виникло дві партії, які повели між собою завзяту боротьбу за владу. На чолі однієї партії, не дуже прихильної до Москви, партії, що об'єднувала «статечні» елементи В[ійська] Запорозького, стояли Сомко й полковник В. Золотаренко. Другу партію очолювали: колишній протопоп піжинський Максим, що р. 1661 був висвячений у Москві на єпископа мстиславського й оршанського з імені Методія, та київський полковник Дворецький. Ця партія була явно москвофільська, вона спиралася на «чернь козацьку» та на запорожців і знаходилася у постійних зносинах із Москвою й воеводою Ромодановським, що з московським військом перебував на Україні. До цієї ж партії пристав і Брюховецький (тоді ще — кошовий отаман Запорожжя) після того як на заклик єп. Методія прибув на Лівобережжя з відділом¹ запорожців. Завдяки підтримці Москви партія єп. Методія й Брюховецького взяла, нарешті, перевагу й добилася скликання «Чорної ради» в Ніжині 17 червня 1663 р. Для присутності на Раді при обранні гетьмана та для відібрання присяги цар прислав посольство з боярином кн. Д. Великогагіним на чолі. На Раді при допомозі московського війська було проголошено (а не обрано) гетьманом Івана Брюховецького. Сталося все так, як планували єп. Методій з Брюховецьким і як того бажала Москва.

В подяку за проголошення гетьманом Брюховецький запропонував кн. Великогагінові, щоб цар прислав на Україну своїх воевод із московськими залагами, на харчі їм буде йти хліб, який збирався колись на короля, потім — на полковників, а для московських старшин будуть відмежовані землі на сінокоси. Для себе ж Брюховецький просив, щоб йому було видано Сомка, Золотаренка та їх прихильників.

Московське посольство Великогагіна зараз же від'їхало до Москви, так що на Раді й після Ради жодних нових статей не було складено. В липні того ж 1663 року еп. Методій із ніжинським протопопом Адамовичем звернулися до царя з проханням, очевидно, за згодою Брюховецького, щоб цар вислав до гетьмана посла, з яким би гетьман міг договоритися в справі хліба, що його мають збирати для царських воевод і війська, а також і в інших справах, які належало «въ совершеніе привестъ незамотчавъ»². 24 серпня 1663 р. цар вислав до гетьмана «тайныхъ дѣлъ» дяка Башмакова й дяка Фролова з грамотами й наказом. У грамоті, між іншим, було сказано, що цар обіцяє «держати під своєю високою рукою гетьмана й В. З.» «по прежнимъ правамъ и вольностямъ и по договорнымъ статьямъ прежняго гетмана Б. Хмельницкаго», які були підтвержені в Переяславі р. 1659 при кн. Трубецькому, і по нових статях, які були тоді ж «вновь поставлены». Списки з цих статей привезли з собою Башмаков і Фролов для скріплення підписами гетьмана й старшини.

Конференція гетьмана з московськими дяками відбулася в Батурині. Тут гетьман, полковники та інша старшина підписали Переяславські статті, причому вперше гетьман Війська Запорозького підписався так: «Великого Г[осударя], е[го] ц[арского] в[еличест]ва, холоп[я], гетьманъ Иванъ Брюховецкій съ вѣрнымъ е. ц. прес[ветлого] в-ва, съ Войскомъ Запорожскимъ». Крім того, були обговорені й прийняті нові, так звані Б а т у р и н с ь к і статті, числом 5, такого змісту: с т а т т я 1 - а торкається здійснення даної Брюховецьким обіцянки харчувати московське військо, що буде стояти на Україні для оборони від ворогів, а також — і військові залоги при воеводах. Під час розмови з московським посольством вияснилося, що обіцянки своєї гетьман не має можливості здійснити вповні з причини «скудости малороссійскихъ жителей» і руїни внаслідок війни. Тому було умовлено, що до закінчення війни на харчування будуть призначені млини й млинові побори. С т а т т я 2 - а повторює умови ст. 16 нових Переяславських статей про московських збігців³ на Україні. Тепер до селян-збігців дано ще «Московскаго государства городовъ служилыхъ многихъ людей и Сѣвскихъ драгунъ», які тікають від служби, як селяни — від податків. Наказується гетьманові розіслати універсали, щоб ловили збігців, переписували й відсилали назад до Москви та щоб під карою на горло⁴ ніхто не смів збігців приймати й переховувати. Цю статтю гетьман відмовився прийняти в запропонованій редакції, мотивуючи тим, що люди будуть незадоволені й можуть «приклонитися до короля, на Україні будучого». Він згодився лише прийняти умову ст. 16 Переяславських статей про взаємну видачу злочинців («убійцовъ, татей и всякихъ злодѣевъ»). У с т. 3-й Москва зачепила цікаве для неї питання про збирання доходів на царя і про зв'язану з цим платню козацькому військові, причому вимагала реестру війська й опису доходів. Цю статтю гетьман і старшина теж відкинули, заявивши, що «подъ сей военной часъ, когда неприятели стоятъ надъ шеями, реестру учинить не мочно, а какъ военная пора минуетца, и въ тотъ часъ будетъ мочно». В с т. 4-й Москва зробила спробу вмішатися в економічно-торговельні справи В. З. Нібито по дорозі послі довідалися, що міщани з Козельця, Остра та інших міст скуповують хліб по дешевій ціні в Глухові та в інших містах і перепродують за Дніпро «измѣнникамъ и татарамъ» із великим зиском без дозволу гетьмана й старшини, чим

допомагають ворогам. Тому послі вимагають, щоб надалі було заказано продавати хліб за Дніпро, крім Києва. Коли б же не можна було заборонити, то принаймні треба використати продаж хліба в цілях агітації, «чтобъ они (Правобережжя) склонялись подъ ц. в-ва высокою руку и здѣшней стороны Днѣпра съ жителями соединились». Гетьман і старшина заявили, що про це «крѣпкіе универсали давно выданы и нынѣ выданы будутъ же». Нарешті, ст. 5 містить умови, спрямовані на забезпечення Московській державі горілчаної монополії, яка порушується через вільний продаж горілки мешканцями України, що продають горілку й тютюн по московських містах. Гетьман і старшина погодилися розіслати відповідні універсали, щоб заборонити вільний продаж горілки й тютюну москалям.

Такий був зміст Батуринських статей. Із п'яти статей гетьман і старшина не прийняли двох, так що сторони затвердили лише три статті, з яких першу запропонував гетьман, а 4 й 5 Башмаков і Фролов. Принципіального значення ці статті не мали й були прийняті як додаткові до Переяславських статей. Проте стаття 1-а — про постачання харчів московському військові — мала велике практичне значення й послужила пізніше за привід до нарікання й обвинувачення гетьманського уряду за те, що він нібито не постачає хліба й від того московське військо голодує й розбігається.

Ставши гетьманом, Брюховецький негайно ж перемінив майже всіх полковників, а з своїми противниками обійшовся з нечуваною жорстокістю (Сомка, Золотаренка та ще 6 осіб було скарано на горло). Але йому довелося ще вести війну з правобережним гетьманом Тетерею, який зумів притягти собі на поміч польське військо з самим королем на чолі. Війна закінчилась відворотом польського війська і заподіяла населенню Лівобережжя багато лиха.

На початку осені р. 1665 Брюховецький поїхав до Москви «бачити пресвітлі царські очі». Це в перше гетьман В. Запорозького відвідував Москву на запрошення царя, і тому приїзд було обставлено урочисто й пишню. Почати з того, що гетьман взяв із собою значну кількість старшини, представників від духовенства, міщан і козаків та всяких службовців і слуг, разом 535 чоловік. Прибув гетьман до Москви 11 вересня 1665 р., а 13 вересня відбулася урочиста аудієнція у царя, під час якої гетьман передав привезені подарунки. На 15 вересня була призначена перша конференція з боярами. Бояри запитали гетьмана й старшину, в яких справах вони приїхали. Гетьман відповів, що приїхали бачити царські пресвітлі очі та бити чолом, щоб цар прийняв усі українські міста з приналежностями у своє володіння, наказав збирати грошові й усякі інші доходи до свого скарбу та послав у ті міста царських воевод і ратних людей, а також говорити про різні військові справи. Бояри зажадали, щоб гетьман і старшина написали й подали свої «статті», а вони, бояри, передадуть їх цареві. 11 жовтня гетьман і старшина подали боярам статті, а 22 жовтня на аудієнції у царя ці статті й царські на них укази були оголошені й підписані гетьманом, старшиною, представниками духовенства і міщан.

Ці так звані «Московські статті», числом 10, щодо своєї форми являють [собою] пропозиції гетьмана й старшини, звернені до царя, й царські стверджуючі укази, підписані під кожною статтею. За змістом статті можна поділити на дві групи: а) на статті, в яких говориться про умови, прийняті в попередніх договорах із деякими змінами й доповненнями (ст. 2, 3, почасти ст. 5 і 9), б) на статті цілком нові (ст. 1, 4, 5, 6, 7, 8 і 10). Щодо першої групи, то сюди входять такі статті: стаття 2-а, яка охоплює цілий ряд раніше прийнятих статей по питаннях прав і вольностей козацького стану, насамперед про забезпечення автономії козацьких судів і невтручання царських воевод. У тексті зроблено посилку на «Переяславські статті Б. Хмельницького» в редакції 1659 р. і на Батуринські статті, але в цих останніх про ко-

зацькі суди не згадується. Потім ще застерігається звільнення козацьких домів і хуторів від постою царських послів і війська (ст. 5 нових статей 1659 р.), забезпечення козацьким вдовам і дітям володіння батьківськими маетками (ст. 5 статей Б. Х. в ред. 1659 р.); ще далі підтверджуються ст. 6 в ред. 1659 р. про надання писареві, суддям, полковникам рангових млинів⁵ і ст. 9 в ред. 27 березня 1654 р. про платню військові, коли піде на царську службу. В цій же ст. 2-й вміщено й нові умови, яких раніше не було: щоб із козацьких млинів, які збудовано при власних, а не громадських греблях, бралось в царську скарбницю половину млинового [податку], а не 2/3, як то береться з млинів міщанських та селянських, та щоб пасіки козацькі були вільні від медової дані, а надані «особам заслуженим» села й млини були вільні від податків, стацій⁶ і аренд. Стаття 3-я торкається прав гетьманського уряду. В першій точці⁷ вона стверджує ст. 4 в ред. 1659 р., але zarazом вводить і деяку новину, а саме, щоб після смерті гетьмана нового гетьмана обирали «промежь Войска Запорожскаго козацкаго, а не изъ инова какова народа и войска, истиннаго козака»; в цьому можна вбачати вказівку на те, щоб гетьмана обирали запорожці з-поміж себе. Далі, щоб вибори відбувалися за дозволом царя («по указу е. ц. в-ва») при особі, яку цар для цього пришле; це вже новина, взята з практики виборів, починаючи від гетьмана Виговського; щоб обраний гетьман їхав до царя бачити його царські очі (ст. 4 в ред. 1659 р.) та щоб, «для шатости малороссійскихъ жителей», після смерті гетьмана обозний брав булаву і прапори, великий і менший, бунчук і гармати, відвозив до Києва та віддавав воеводі на збереження. Нарешті, щоб на гетьманську булаву було приділено «всю волость Гадяцьку, як за покойного Б. Хмельницького», з городами, селами, полями і всякими іншими вгіддями. Затверджуючи цю статтю, цар зробив зміни в деталях у справі інвеститури⁸ нового гетьмана: булаву і «знамя большое» київський воевода має прислати до Москви, меншу булаву, прапор і гармати має одержати гетьман зараз по обранні, а велику булаву, прапор і жалувану грамоту цар віддасть гетьманові в «царствующемъ градѣ Москвѣ. Таким чином, порівнюючи з ст. 4 в редакції 1659, стаття 3-я містила істотні обмеження права вільного вибору гетьмана: 1) вибори гетьмана відбуваються лише з дозволу царя, 2) в присутності царського посла, 3) гетьманські клейноди відбиралися від війська аж до інвеститури нового гетьмана. Всі ці новини, розуміється, обмежували право вільного вибору гетьмана, особливо коли взяти під увагу вимогу першої точки статті щодо особи гетьмана, та давали можливість Москві безпосередньо втручатись у вибори і впливати на їх результати. З цього погляду ст. 3-я стоїть у повній суперечності з ст. 6 договору 1654 р. і жалуваною грамотою з 27 березня 1654.

Стаття 5-а встановлює число московської залогі по українських містах. Цікаво зазначити, що в списку, який подав гетьман боярам, було означено меншу кількість залог, ніж у остаточній редакції ст. 5. У статті ще додано, що воеводи мають давати гетьманові ратних людей для походу, а полковникам — для розсильної служби; воеводи не мають права втручатись в козацькі суди (ст. 5 статей Б. Хмельницького) й обтяжати козацькі маетки.

Щодо другої групи нових статей, то треба сказати, що деякі з них торкаються основних питань автономії В. Запорозького як окремої держави (ст. 1, 4, 9), інші ж торкаються питань другорядних, тимчасових. Із цих останніх у ст. 6-й висловлено прохання, щоб на артилерію (артилерію), крім Лохвиці, було приділено також і Ромни із приналежностями; в ст. 7-й проситься, щоб фальшивих («воровських») грошей не примушували брати людей, що займаються торгівлею; воеводи мають слідкувати за цим і винних карати. Цар затвердив статтю, наказавши вислати до київського й інших воевод гострі

укази, щоб воеводи пильнували та не допускали таких «воровських денегъ». Із контексту статті та з історичних даних видно, що ці фальшиві гроші привозили на Україну й примусово ними платили московські ратні люди. В ст. 8-й висловлюється вимога, щоб заборонено було москалям козаків «измѣною въ ссорахъ безчестить», бо таке «безчестье словесное честныхъ рыцарей», які «за достоинство царское кровь и раны въ бою приемлютъ», ображає. Цар затвердив статтю й наказав вислати воеводам відповідні інструкції. В ст. 10-й повідомляється, що гетьман із царського наказу відібрав у міщан королівські привілеї на магдебурзьке право й передав до приказу Малої Росії. Цар наказав замість королівських привілеїв видати царські грамоти. Пізніше, дійсно, були видані жалувані грамоти на магдебурзьке право таким містам: Києву, Переяславу, Ніжину, Каневу, Чернігову, Почепу, Гадячу, Стародубу, Козельцю й Остру.

Нам лишається ще проаналізувати найважливіші статті Московського договору 1665 р.: ст. 1, 4 і 9. В статті 1-й вміщено знамениту пропозицію Брюховецького, яка принесла йому в нагороду титул царського боярина, про передачу цілої України з усіма городами, містами й містечками, селами й слободами, з усіма в них мешканцями, виключаючи козацтво, під безпосередню владу московського царя. Стаття зрадагована в тогочасному церковно-літературному, многословному й красномовному стилі, ніби навмисне, щоб приховати основну ідею про передачу України «въ прямое и истинное подданство» московського царя. Мотивом для цієї пропозиції виставлено: перше, «для усмирення частое въ малороссійскихъ городѣхъ шатости», яка бувала за минулих гетьманів та й тепер ще часто «за непостоянствомъ малороссійскихъ городовъ жителей изрывается»; а друге, «понеже надлежащее и отъ Бога врученное дѣло городами и землями владѣти и оны е заступати — Монархомъ, а не гетманомъ». Для того, щоб «Богу и всему свѣту явно было», що гетьман и все В. З. з усіма городами й селами бажають бути «въ совершенномъ и истинномъ подданствѣ государскомъ», то гетьман із царського наказу має збирати всякі грошові й негрошові данини з міщан і поселян і щороку до царського скарбу віддавати. Затверджуючи цю статтю, цар похвалив гетьмана, але від себе додав, що він накаже вислати до українських міст своїх воевод. Власне кажучи, цей додаток у царській резолюції якраз підкреслив цю істотну різницю, яка була між цією статтею і ст. 15—16 проекту Б. Хмельницького р. 1654. По проекту також гетьман передавав цареві доходи з міст у формі щорічної данини, але там нічого не говорилося про передачу міст і населення у володіння царське. Тут же була передача у володіння, хоч Брюховецький неясно собі уявляв це «володіння» і висловив бажання, щоб доходи збирає сам гетьман. Резолюція царя остаточно вияснила, як розуміє Москва це «володіння»: на Україну мають бути вислані царські воеводи, очевидно, для прийняття городів на царя і для збирання доходів.

Постає питання, кому належить ідея передачі українських міст і сіл із людністю у царське володіння — чи самому Брюховецькому, чи комусь іншому? Переглянувши дотичні історичні документи, можемо на підставі їх констатувати, що цю ідею висловлював уже раніше, і то не раз, головний керманч и політичний учитель Брюховецького, протопоп Максим Филімонович, потім еп[ископ] Методій Мстиславський. Ще року 1657 в листі до боярина Ртищева Максим писав: «А что большее... изволь совѣтовать царю, чтобъ однолично, не откладывая, обнялъ здѣшніе краи и города черкасскіе на себя и своихъ воеводъ поставиль», а в супровідному листі до путивльського воеводи Максим додав: прочули, що цар висилає кн. Трубецького, «чтобъ на г-ря праведнаго сей край отбиралъ и властей государскихъ постановиль...», о чемъ были мен-

шіе радостны и вся чернь». 2) Знову в іншому листі до бояр [ина] Ртищева з 19.X.1657 р. Максим писав: «Объявляю, чтобъ царская власть над нами была, да владѣть царь надъ нами». Ідею цю добре засвоїв і приятель Максима, полковник Дворецький, який висловив її в листі до київського воеводи Шереметева 29.VIII. 1665 р., де писав, щоб цар усі міста й села на Україні «на себя взялъ, жебы болшей нами гетманы не владѣли, бо отъ того псуются вельми: великихъ скарбовъ набывши, не хотять быть никому послушны, а хотять быть великими монархами. Лучшей будетъ, якъ будут воеводы, жіючіе на Украинѣ, владѣть всѣми маестностями: непотреба будетъ никому просить о хлѣбѣ ратнымъ людямъ». Цікаво зазначити, що не тільки думки, висловлені Дворецьким і раніше Максимом, близько підходять до змісту ст. 1-ої Московського договору, але й деякі вирази, нами підкреслені, майже тотожні з виразами ст. 1-ої. Коли взяти на увагу великий вплив, який мали еп. Методій та Дворецький на Брюховецького, та факт, що Дворецький супроводив гетьмана до Москви і тут впливав на нього, то можна зробити висновок, що ідею ст. 1 нав'язали Брюховецькому згадані вище особи. Само собою розуміється, що бояри знали про пропозицію Брюховецького раніше, ніж вона була вперше висловлена, та, певне, прислужилися до її остаточного формулювання в ст. 1-й. Оцінюючи цю статтю з правного боку, можна сказати, що вона перекреслювала цілком той правний стан, в якому знаходилося Військо Запорозьке після договору 1654 і навіть 1659 р., та повертала В [ійсько] З [апорозьке] до стану, в якому воно було в кінці XVI в., коли В. З. мало певні автономні права лише як окрема військова організація в Польській державі.

Далі, ст. 4-а містить пропозицію гетьмана, що торкається київської митрополичої катедри: в статтях Переяславських і Батуринських постановлено, щоб митрополитові київському бути під послушенством московського патріарха, а тому гетьман із військом «для лучшіе всего народа подъ рукою е. ц. в-ва крѣпости и утверждения» просять прислати у Київ «святителя рускаго», щоб, мовляв, духовенство «на митрополитовъ, подъ рукою королевскою будучихъ, оглядывающихся въ шатости войску вредительной не было». Дійсно, як знаємо, в царському указі під ст. 8 в редакції 1659 р. є постановова, щоб київський митрополит був під «благословеніємъ» московського патріарха. Але пропозиція ст. 4-ої йде далі, ніж просте, формальне підпорядкування українського духовенства патріархові, бо пропонується й митрополита прислати «рускаго», себто москаля (тут термін «руский» вжито, всупереч попередній практиці, замість терміна «московський»). Як ідея передачі всіх українських міст і сіл під владу царя, так і ідея підпорядкування української церкви й духовенства митрополитові-москалеві походять не від Брюховецького, а від еп. Методія (прот. Максима теж). У листі до бояр. Ртищева 19.X.1657 р. він писав: «Если бы такъ было, чтобъ царь изволил, чтобъ митрополитъ московскій въ Киевѣ былъ». Протопоп Максим і сам персонально був заінтересований у справі Київської митрополії, бажаючи її одержати: за допомогою бояр [ина] Ртищева його було висвячено в Москві р. 1661 на єпископа Мстиславського й Оршанського, отже — на єпископа неукраїнського, і з цього погляду він, не будучи москвином по національності, міг би все-таки вважатися за «московського, руского митрополита». Його було іменовано поки що «блюстителем» Київської митрополії, і він гадав, що шляхом затвердження ст. 4-ої будуть усунуті всі перешкоди до надання йому Київської митрополії. Що в цій справі й Москва натискувала на Брюховецького, видно з листа Брюховецького до еп. Методія з 10.II.1666, в якому він писав, що в Москві «припоминали постановление Б. Хмельницкимъ статьи, которые сложены, чтобъ въ малороссійскіе города въ Киевъ отъ

«свят. патріарха московскаго митрополитъ былъ присланъ», хоч, як знаємо, постанови про присилку митрополита з Москви в статтях Б. Хмельницького, навіть у підробленому тексті їх, нема. На статтю 4-у цар поклав умовну резолюцію: цар буде писати до царгородського патріарха, і якщо патріарх дасть своє «благословеніє» про митрополита в Києві, то тоді й указ про це буде. Ця резолюція свідчить, між іншим, що р. 1665 Київська митрополія формально й фактично ще була підпорядкована константинопольському патріархові.

В статті 9-й гетьман зробив заяву, що як досі без царської волі він не посилав послів до чужих держав і до хана кримського, так і на потім обіцяє поступувати. Цим гетьман зобов'язувався дотримувати приписи ст. 9 і 10 підроблених статей Б. Хмельницького в редакції 1659 р. Цар за це гетьмана милостиво похвалив. Московські статті Брюховецький підписав так, як і Батуринські: «Вел. г-ря, е. ц. пресв. в-ва, холопъ, я, гетманъ, Иванъ Брюховецкій, вѣрнаго е. ц. пр. в-ва Войска Запорожскаго на сихъ подтвержденнихъ статьяхъ и вмѣсто всего Войска Запорожскаго подписую своею рукою». За гетьманом статті підписали: старшина, представники духовенства й міщан.

З наведеного аналізу Московських статей видно, що вони щодо форми своєї являють [собою] проект, предложений цареві на затвердження гетьманом Брюховецьким і стверджений царем із деякими змінами й додатками. Отже, це був у всякому разі двобічний акт-договір, в якому виявили свою волю дві сторони — В. Запорозьке й Москва. Щодо свого змісту Московські статті, крім деяких новин другорядного значення, в значній мірі змінили характер попередніх правових відносин В. З. і Москви, а саме, обмежили внутрішню автономію В. З., вийнявши з-під влади гетьманського уряду міста й села з населенням некозацького стану, підтвердили заборону закордонних зносин без царського дозволу і, нарешті, поставили українську церкву й духовенство, хоч і умовно, під владу московського патріарха.

За подання Московських статей, особливо за ст. 1-у про передачу у володіння цареві міст, сіл і доходів, цар 22 жовтня 1665 р. нагородив І. Брюховецького боярським чином, який і було урочисто оголошено («сказано»), хоч і «по иноземному чину»⁹. Крім того, цар нагородив гетьмана дорогоцінним боярським убранням, жалуваною грамотою на Гадяцький повіт і Шептаківську сотню та призначив йому двір у Москві для проживання, а всіх старшин «пожаловано дворянським чином».

Але того всього було мало. Приїхавши до Москви, Брюховецький висловив гаряче бажання одружитися з московкою, і дійсно, після довгих переговорів, дуже цікавих своїми національно-побутовими подробицями, Брюховецького, гетьмана й царського боярина, одружено з княжною Долгорукою. Подія ця, виїмкова в історії українсько-московських відносин, сталася не з ініціативи гетьмана, а за порадою його партії, себто еп. Методія й полковника Дворецького; принаймні старшини, що перебували з гетьманом у Москві, прямо обвинувачували полковника Дворецького, що то він порадив гетьманові «женитися на Москві». Гетьман із старшиною виїхав із Москви лише 20 грудня 1665 р.

Нарешті, треба спинитися на питаннях, в якій мірі і як були проведени в життя Московські статті.

Цілком зрозуміло, що, як тільки Московські статті стали відомі на Україні, вони негайно ж викликали велике обурення як проти Москви, так і проти гетьмана, якого всі обвинувачували в тому, що він ці статті склав і подав цареві. Це обвинувачення оправдувалося буквально текстом статей, але не зовсім було в згоді з фактичними обставинами. Перше реагувало на статті українське духовенство під проводом того ж таки еп. Методія, який, як було вже зазначено, був одним із го-

ловних авторів цих статей. 22.II.1666 еп. Методій, архімандрит печерський та ігумени київських монастирів прибули до київського воеводи Шереметєва прохати дозволу відправити посольство до царя, щоб цар не велів прав і вольностей їх відбирати. При цьому вони пояснили, що духовенство посилало до гетьмана за дозволом обрати київського митрополита, але гетьман відповів, що цар наказав бути в Києві митрополиту московському, а не по їх обранню, як те дозволяють їх стародавні права. А вони ж знаходяться під благословенням вселенського царгородського патріарха, а не московського, і коли у них буде митрополит із Москви, то правам і вольностям їх буде порука. Духовенство протестувало «съ большою яростью», доносив Шереметєв: «Нехай цар скарає їх усіх, аніж свого митрополита настановлює. Коли цей митрополит приїде до Києва, то вони всі замкнуться в монастирях і хіба що за шию й за ноги їх «поволокут», тоді лише московський митрополит буде в Києві. В Смоленську вже настановлено московського архієпископа Філарета, і він усі права і вольності відібрав і духовних, шляхту та міщан тамошніх називає «іновірцями». Те ж саме буде і в Києві... краще смерть, ніж бути у них в Києві московському митрополитові». Воевода відповів, що указу він не має, але в статтях написано, що цар ще буде писати до царгородського патріарха. Непристойно так говорити, як вони говорили про московського патріарха: коли цар звелить і царгородський патріарх поблагословить, то як вони не посміють не послухати. «А ти, єпископе,— зауважив Шереметєв, звертаючись до Методія,— висвячений еси у Московській державі митрополитом Питиримом, і тобі під благословенням московського патріарха можна бути». Духовенство все ж настоювало на тому, щоб цар дозволив обрати митрополита «з-поміж себе» і щоб вони були й далі «під паствою царгородського патріарха». Врешті, воевода згодився пустити посольство до Москви. Протест духовенства все ж таки мав наслідки: стаття 4-а про московського митрополита в Києві не була проведена в життя.

З листа Брюховецького до царя 20.III.1666 р. довідуємось, що й стаття 5-а про вислання на Україну московських залог не була здійснена так, як те було ухвалено. Брюховецький писав, що до нього прислано царську грамоту про московські залози, та прохав пояснення, чому в грамоті позначено не ту кількість ратних людей, яка була зазначена в ст. 5-й, і чому наказано цим залогам забрати «військові армати», коли в «розпису» написано, що гармат у полковників не дозволено брати, можна взяти лише гармати, що знаходяться в городках (фортецях). Очевидно, в Москві намірялися всі гармати В. З. передати московським залогам. Хоч цар і задовольнив прохання Брюховецького щодо гармат, але, як видно з пізнішого документа, указ царя не було виконано, і воеводи таки забрали гармати.

Що торкається основної, 1-ої статті, про передачу міст і сіл у володіння царя та про збирання доходів у царську скарбницю, то справа проведення цієї статті в життя викликала величезні труднощі. Ще будучи в Москві, гетьман попереджав бояр: «А денежнаго сбору съ малороссійскихъ жителей собирать отнюдь не мочно, да и заводить того ненадобно, потому время воинское и шаткое, поставятъ себѣ въ оскорбленіе и чають отъ того шатости». На його думку, треба буде в містах «учинить ранды винные», тобто віддати на «одкуп» право шинкування горілкою, наклавши невеликий спочатку «сбор», а потім можна буде підвищувати. Такий «одкуп» на зразок слід завести насамперед у Києві, а потім і в інших містах. Шинкування медом і пивом треба лишити вільним, як було раніше. В травні 1666 р. гетьман говорив царському посланцеві, дякові Фролову, щоб «малороссійскаго народа, своевольныхъ и непостоянныхъ людей, большими поборами вскорѣ не ожесточить, покаместъ привыкнутьъ и государевыми воеводи и людьми пообладаны будутъ, имать съ нихъ по невелику», бо

небезпечно і ворог близько. В такому байдужому відношенні гетьмана до побільшення царських доходів воевода Шереметев добачав власну користь гетьмана, який, на його думку, «зъло користень мѣщаны и всякими поборами». Про це Шереметев повідомив дяка Фролова і писав гетьманові, щоб той «договоръ свой Московской со держивалъ» і не вступався в городи й доходи. Шереметев, еп. Методій та Дворецький тоді ж таки говорили Фролову, щоб цар швидше вислав своїх переписчиків¹⁰, міщани раді дохід у царську скарбницю давати, аби козацька старшина й козаки жодного до цього діла не мали. Царські переписчики прибули десь літом 1666 р., бо Брюховецький у серпні повідомляв царя, що переписчиків він прийняв добре і, обдарувавши, розіслав по городах. Із дальших документів видно, що переписчики багацько наплутали, не так переписали «тяглих людей», внаслідок чого й «окладні книги», по яких належало збирати доходи, було складено неправильно. З другого боку, приступивши до збирання доходів, воеводи, не вважаючи на попередження гетьмана, старалися зібрати якомога більше, щоб підняти «прибыли» царські, як от воевода Шереметев, що старався підняти «одкупной доход» у Ніжині з 400 до 650 рублів; він доносив цареві, що йому вдалося збільшити доходи аж до 9951 руб.

Внаслідок такого «усердія» воевод, які не звертали уваги на те, чи може населення платити, чи ні, населення й козацька влада почали вживати всяких способів, щоб податків не платити, а гетьман і старшина цьому допомагали. Міщани не слухали воевод, відмовлялися давати податки й записувалися в козаки; те ж саме робили й селяни, а старшина запис у козаки приймала без жодних перешкод. З донесення воеводи Шереметева видно, що полковник Горленко прямо заявив воеводі, що з наказу гетьмана дозволено міщан і селян, що записані в «оклад» по переписних книгах, записувати в козаки. Так справа стояла в другій половині 1667 і на початку 1668 рр., а потім почалося загальне повстання проти воевод і царських залог і, таким чином, царським воеводам не вдалося забрати міста й села у володіння царя і здійснити ст. 1-у Московського договору.

Всі інші статті мали декларативний характер і не потребували виконання, або ж здійснення їх було поставлено в залежність від певних умов. Загальний зміст цілого договору, сам по собі і в зв'язку з фактами, що мали місце під час перебування гетьмана в Москві, викликав велике незадоволення на Україні й нарікання на гетьмана. Гадяцький воевода Вердерецький переказував дякові Фролову, що козаки боярина й гетьмана Брюховецького не люблять і говорять: «У насъ де въ предкахъ бояръ не бывало, а онъ де заводить новый образецъ, и вольности де наши отъ насъ всѣ отходятъ, да и приходъ къ нему сталъ тяжель». Полковник Горленко говорив: «Мнѣ де дворянство ненадобно, я де по старому козакъ». Козаки збираються на Запоріжжя, відтілі підуть на гетьмана, а царських людей, що живуть у Переяславі, звать «злодіями й жидами». Незадоволення й спротив викликали московські порядки, які воеводи бралися заводити на підставі Московського договору. Населення міст і сіл терпіло великі утиски від оподаткування, а також і від свіжовписаного козацтва, особливо від новоутворених полків із різних «куп», що склалися з людей різних станів і націй, які, не маючи певної приділеної їм території (полків і сотень), або стояли на кордонах, або ж переходили з місця на місце без жодного ладу й карності, обтяжуючи країну й населення. До внутрішнього неладу й неспокою приєдналися й зовнішні небезпеки, особливо порушення державної й національної єдності України. 13 січня 1667 року Москва й Польща склали відомий Андрусівський договір про замирення на 13 років (до червня 1680 р.). На підставі цього договору Москва й Польща розпорядилися долею Укра-

їни, її території й населення, як завойованою країною, і, не закликавши до участі в складанні договору представників Війська Запорозького, поділили між собою Україну по лінії Дніпра. Московському послові при допомозі великих подарунків польським послам удалося залишити за Москвою Київ із невеликою територією на правому боці Дніпра, та й то лише на два роки. Андрусівський договір викликав страшне обурення на Україні. Скрізь тільки й мови було про те, що «цареві України не треба, він її разом із Києвом віддав Польщі». Ходили чутки, що на Україну прибуде московське військо, потім і цар приїде, та будуть віддавати полякам Київ.

Всі ці внутрішні і зовнішні події й настрої привели до того, що, як не були обдаровані царем Брюховецький і його оточення, але й у них відкрилися очі на дійсні наміри Москви. Порадившись з старшиною на Раді 1 січня 1668 року, Брюховецький вирішив порвати з Москвою, з'єднатися з Правобережжям та шукати іншого протектора. На Лівобережжі піднялося повстання, царські воеводи й залоги були вигнані з міст і побиті. Розлютований народ знищив Московський договір, а разом із договором загинув і той, чие ім'я навки з ним зв'язано: гетьмана Брюховецького забив п'яний натовп козацький на очах правобережного гетьмана Петра Дорошенка 8 червня 1668 року на Раді в с. Будищах, біля Опішні. На тій же Раді обрано П. Дорошенка на гетьмана обох боків Дніпра.

ПРИМІТКИ

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.—1993.— № 4-6, 7-8, 9, 11-12.

¹ Відділ — загін.

² Незамотчавъ — очевидно, нехайно.

³ Московські збігці — утікачі з Московської держави.

⁴ Під карою на горло — під страхом смертної кари.

⁵ Рангові млини (землі) — володіння (в даному разі млини), що надавалися козацькій старшині як винагорода за службу на тій чи іншій посаді.

⁶ Стація — щорічний натуральний податок із селян на утримання війська.

⁷ В першій точці — у першому пункті.

⁸ Інвеститура — утвердження, акт проголошення права власності.

⁹ «По иноземному чину» — тобто як представника іншої держави.

¹⁰ Переписицики — переписувачі.

Підготовка тексту до друку та примітки

В. А. Смоля і В. М. Рички